

FOLYÓIRATUNK SOROZATA ISMERT ÉS KEVÉSBÉ ISMERT MŰVEK PÉLDÁJÁN KÍVÁNJA KÖZELEBB HOZNI AZ ALKOTÁSOKAT AZ OLVASÓKHOZ. A GYAKORLATI MŰELEMZÉSEKET ELSŐSORBAN A KÖZÉPISKOLÁSOKNAK SZÁNJUK, DE AZ IFJABB ÉS IDŐSEBB KOROSZTÁLYOK MŰKÖZELBE JUTÁSÁT EGYARÁNT SZOLGÁLNI SZERETNÉNK A HAGYOMÁNYOS VAGY ÉPPEN SZOKATLAN MEGKÖZELÍTÉSEL.

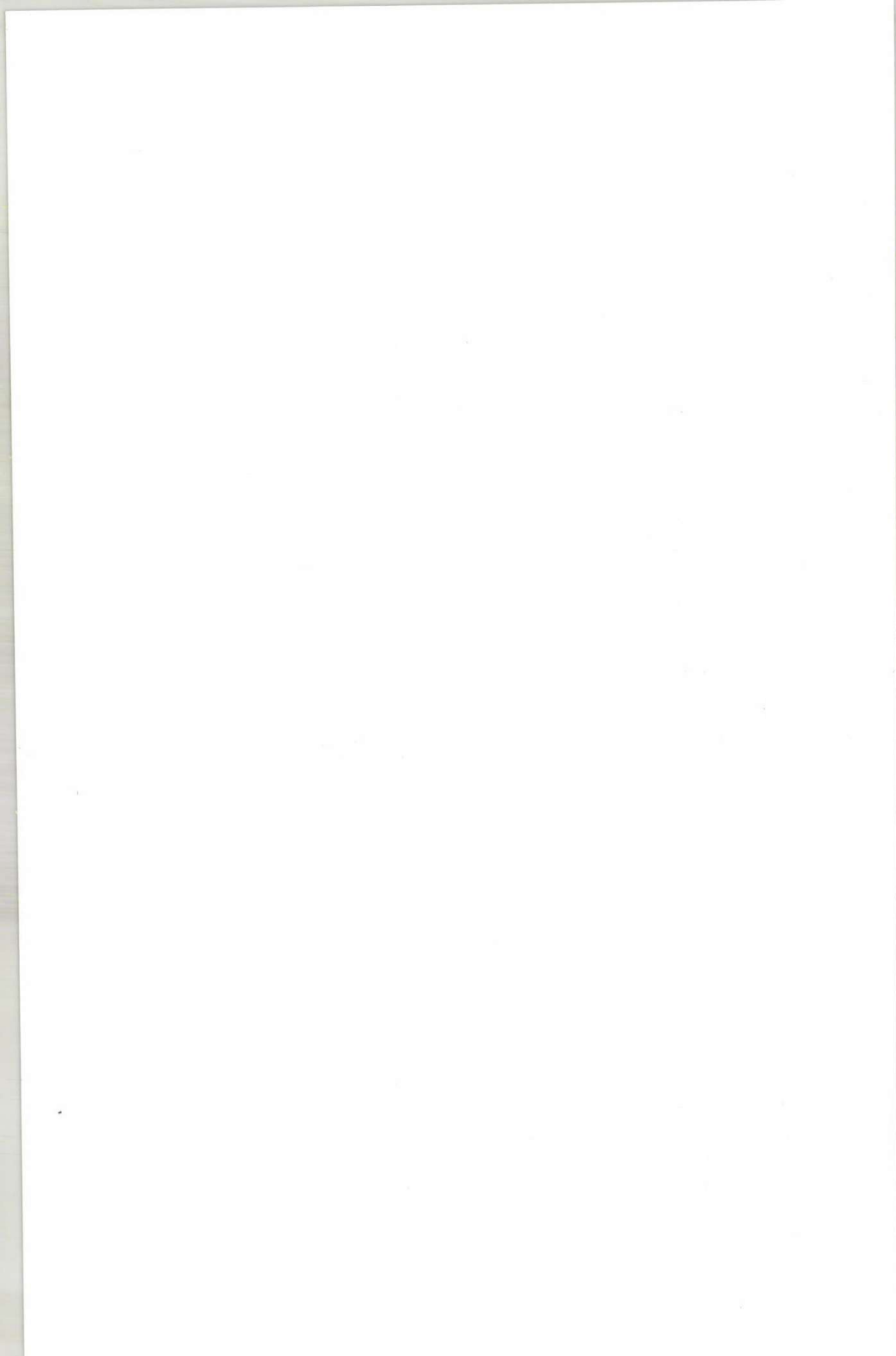
ÚJ DUNATÁJ MŰKÖZELBEN

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

A TÖRVÉNYKÉNT MŰKÖDŐ ÉRDEK
EZREDVÉGI JÓZSEF ATTILA-SZONETTEK

A GONDOLATOK KÖNNYED ÉS SZABAD TÁRSULÁSA. SZELLEMESEMBER, KINÉL OLYAN KÉPZETEK TÁRSULNAK EGYMÁSSAL, IDÉZIK FEL EGYMÁST, MELYEK MÁSNAÁL KÜLÖN, IDEGEN MARADNAK, MELYEK KÖZT MÁS NEM LÁT ÖSSZEFÜGGÉST. MINDEN HASONLÍTÁS, MINDEN ELLENTÉT, MINDEN ÁTVITEL AZ ESZMETÁRSÍTÁS MOZGÉKONYSÁGÁNAK A JELE. A MEGSZOKOTT METAFORÁK, MELYEKET MINDUNTALAN HASZNÁLSZ: ŐSEID GONDOLKODÁSÁNAK ÉLÉNKÉSGÉT BIZONYÍTJÁK. SZELLEMESEMBERNEK SZELLEMESEMBER A NYELVE, SZELLEMESEMBERNEK SZELLEMESEMBER A STÍLUSA. AZ ILYEN STÍLUS A LÉLEK ELEVEN MOZGÁSÁNAK EREDMÉNYE, A HALLGATÓ VAGY OLVASÓ LEKÉT IS ELEVEN MOZGÁSBAN HOZZA. S A LÉLEK ILY MOZGÁSA A LEGNEMESEBB ÉLVEZET. AZ EGÉSZSÉGES LÉLEK, ÉPPÉGY, MINT AZ EGÉSZSÉGES TEST, MOZOGNI KÍVÁN: FUTNI, DOLGOZNI, LÁTNI. EGY KIVÁLÓ KÖLTŐT VAGY ÍRÓT OLVASVA, LEKED A KÖLTŐ LEKÉVEL EGYÜTT FUT, LÁT ÉS DOLGOZIK. UJJONGVA FUT HEGYEKEN, MEZŐKÖN, ÉS VÁLTOZATOS, MESSZE TÁJAKAT LÁT. DE CSAK AKKOR, HA KÖVETNI TUDOD A KÖLTŐT, ELKÉPZELED METAFORÁIT, MEGÉRTED CÉLZÁSAIT: MÁSKÜLÖNBEN OLYAN VAGY, MINT A VAK EMBER A LEGSZEBB VIDÉKEKEN. STILISZTIKAILAG MŰVELETLEN EMBERNEK A LEGSZEBB KÖNYVEK MINTHA IDEGEN NYELVEN VOLNÁNAK ÍRVA.

BABITS MIHÁLY

Fölmerül a kérdés, vajon csupán játéknak tekinthető-e, ha költők arra vállalkoznak, hogy elődjüket egyetlen soruk alapján közelítik-követik avagy az adott sort idézve-felhasználva-beépítve önálló textust hoznak létre, amely egyúttal saját életét is éli, még akkor is, ha – szándéka szerint – egyúttal a hagyományba is beépül. Az *Alföld* szerkesztőinek jutott eszébe az ötlet s megvalósulása után valóságos kis antológiát tudtak létrehozni.¹ Az eredeti József Attila–szöveg, az *Emberek* című vers így hangzik:

Családunkban a jó a jövevény.
Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat,
– ezt érti rég, de ostobán, ki gazdag
s ma már sejteni kezdi sok szegény.

Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

De énekelünk mind teli torokkal
s edzzük magunkat, borokkal, porokkal,
ha kedvünk fanyar, szánk pedig üres.

Erényes légy, ki csalódní ügyes.
Ugy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szunyoggal a susogó füzes.

Orbán Ottó, Kukorelly Endre, Várady Szabolcs, Márton László, Kovács András Ferenc, Parti Nagy Lajos, Baka István, Gál Sándor, Visky András, Lászlóffy Aladár, Balla Zsófia, Tandori Dezső, Somlyó György, Csorba Győző, Határ Győző, Utassy József, Kányádi Sándor, Bertók László és Markó Béla voltak azok – a közlés sorrendjében –, akik vállalkoztak a feladatra. Se terünk, se lehetőségünk nincs arra, hogy József Attiláéval együtt húsz szonettet értelmezzünk, legfeljebb annyit tehetünk, hogy egyrészt megállapítjuk, hogy éppen azok hozták létre az újrólvasó szövegeket, akik eddig is a legtöbbet tették az utóbbi időben a magyar szonett reneszánszának kiteljesítéséért, másrészt megpróbálhatunk rákérdezni a textusok segítségével arra, hogy a vállalt intertextualitás milyen konnotációkkal gazdagítja a József Attila–szonettet, illetve a József Attila–sor hogyan alakítja magához a kilencvenes évek eleji magyar költészettörténet írodását, megint másként

fogalmazva: megnyitható-e a költő szíve abban az értelemben, ahogy azt írásom alcíme hivatott sugallni, amelyet – nem véletlenül – Babits Mihály *Szonettek* című művéből kölcsönöztem. Babits így sóhajt fel verse végén: „Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál, / Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet, / erősen, hogy csak rokonom nyithassa.”²

Magáról a József Attila-szövegről tudható, hogy 1936-ban született, a Nép-szavában jelent meg május 19-én, a *Légy ostoba* és a *Leülepszik...* kezdetű versekkel alkotott egy ciklust, a költő nyilván ezt tartotta a legjobbnak, ezért önállósította. Érett, nagy szonett, az „Ember”-ciklus kezdete, része is lett a *Nagyon fáj* kötetnek. Szabolcsi Miklós szerint lehet úgy olvasni, mint a család belső történetét, a „a jó a jövevény”-minősítést Bányai László önmagára vonatkoztatva ezt írta: „[a vers] futó betekintést nyújt ennek a családnak nem éppen szerencsés, elég gyakran áldatlan viszonyaira is.”³ E szempontból utalhatna Makai Ödönre is és így a Hollán utcai vagy Korong utcai teli torokkal éneklő estékre.⁴ De, itt sokkal többről van szó, természetesen. A vers nem más, mint az illúziók nélküli emberkép első megfogalmazása, már címében is a szabadságharc utáni Vörösmartyt idéző, vereség utáni szembenézés, amelyben megfogalmazódik a hit viszonylagossága csakúgy, mint annak tudata, hogy a bűn rajtunk van, de van megváltás, mégpedig a vezeklés. A törvényként működő érdek is bibliai visszhangot kap, mint ahogy a „jó a jövevény” is felidézheti bennünk a tékozló fiú példázatát. Szabolcsi Miklós úgy látja, hogy a vers kulcsmondata („Csak öntudatlan falazunk a gaznak / kik dölyffel hisszük magunkat igaznak.”) arra utal, hogy az emberi közösség működésének rejtett rugói, a mindennapi élet és munka felőrlik az egyént, azaz az *Ember*ek a felszín és a látszat verse, szembenézés az öncsalással, keserű önvizsgálat is.⁵ Ez a kiindulópontja Szabó Lőrinc *Célok és hasznok között* című művének is, mely a *Té meg a világ* (1932) versei közt lelte meg a helyét, hangvételében mintát is adva a József Attila-opusnak: „Forgunk, mint műhelyben a gépek, / mint malomban a kő, kopunk, / s jön végül, bármibe fogunk / jön a revolver, Duna, méreg.” Ezt a verset József Attila különösen szerette, zárószakaszával vitatkozott is. A zárósorok így hangzanak: „és az se fáj már a szívemnek, / barátaim, fiatalok, / hogy előbb–utóbb, valahogy, / mint én, ti is mind tönkrementek.” Szabó Lőrinc így emlékezik minderre: „Egy alkalommal József Attila, mikor a Németvölgyi úton nálunk járt, és amikor bizonyosságot tett róla, hogy szinte az egész Té meg a világot könyv nélkül tudta, az utolsó strófájával vitatkozott velem, tiltakozva annak a gyanúnak a »jogossága« ellen, hogy a fiatalok valahogy, mint én, előbb–utóbb szintén tönkremennek. »Miért mennének tönkre? Ezt hinni semmi ok nincs.« Most gondolok rá, hogy 6 év múlva a vonat elé ugrott.”⁶

Értelmezés kérdése, mit tekinthetünk a József Attila-szöveg kulcsmondatának, magam közelebb állok az *Alföld* szerkesztőinek választásához, hiszen József Attila verse már csak azért sem olvasható szociológiai vagy etikai szempontból csupán, mert a művészet, a műalkotás mibenlétére vonatkozó tételmondat áthangolja a textust s úgy vélem, nem véletlen, hogy oly sok költőnk vállalkozott a vers ilyen értelmű újraolvasására–„újraírására”, mert végül is az is kérdés, vajon csupán tényleg a kijelölt József Attila–sor értelmezésére–újraírására–rákérdezésére vállalkoztak-e a századvégi–ezredvégi költők avagy inkább az előd, a mester, a hagyomány, az életmű egészének újraélésére–újraértelmezésére? Ha az előbbi kérdésre keressük a választ, újabb kérdésekkel szembesülünk, ugyanis a kiemelt sor – minden tudatosan vállalt és mutatott látszat ellenére – problematikája filozófiai jellegű: metafizikus értelmet tulajdonít a szövegnek mint életformának, ebben az értelemben a dallam realizáció, szemben a konstans szöveggel, jóllehet a verssor szerint a dallam a birtokos, azaz a szöveg mint értelemhordozó választja magának, de így vajon függhet-e az objektív értelem a maga választotta támasztéktól, a dallamtól? Más szempontból: a kiemelt sor már az eredeti József Attila-versben is, még inkább a most született szonettekben szentenciaként szólal meg, márpedig a szentenciákat nem értelmezni szoktuk. Erre, a szentenciákra építő gondolkodásunk hiábavalóságára s a belőle fakadó reménytelen léthelyzetünkre utal Baka István verse:

A dallam nem változtat szövegén.
Kétezer éves már a régi nóta:
a tű fokán jutsz a Paradicsomba,
s nincs boldogabb, mint a lelki szegény.

Hogy átláttál az Írás szövetén?
Csak Maya fátylán! Épp olyan csalóka
a menny is, mint a föld, bár fönny a csolnak
a hold és fényből szőtt a szövevény.

A kín a hóhért üdvözi csak:
átbújtak Krisztus lábán–tenyerén
a vasszögek – tevék a tű fokán.

De fellázadnak egyszer a szavak,
és ha a dallam nem fog szövegén,
a szöveg változtat majd dallamán.

Jól látható, hogy Bakánál a József Attila–sor tételmondat–funkciót kap, amelyet a költő indirekt módon, megcáfolandóként próbál – mintegy – igazolni, azaz – részben – palinódiaként működteti saját szonettjét, hiszen az oktávéban – szinte cinikusan – „régí nótaként” ironizál az evangéliumi szentenciákon, amelyek eredetileg így hangzanak: „Jézus pedig monda az ő tanítványainak: Bizony mondom néktek, hogy a gazdag nehezen megy be a mennyeknek országába. Ismét mondom pedig néktek: Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni” (Máté 19, 23–24), illetve: „Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa” (Máté 5,3). Ehhez hasonlóan teszi kegyetlen ironia tárgyává az első tercínában a golgotai eseményeket, a keresztfeszítést, hogy érzékeltethesse: mennyei és földi lét egyként hamis, egyként csalós, egyként reménytelen, az eligazodáshoz gaznak, de legalábbis sátáninak kell lenni⁷ s mindezt úgy alakítja Baka, hogy mintegy átpoetizálja a József Attila–i helyzetet, eltávolítja előbb magától, majd keretet adva a szentenciának, átviszi ezt egy zárt szimbólumrendszerbe, egy maga teremttette világba, amelyet megfoszt a jó–rossz, menny–föld kettősségének életcélt, erkölcsi megigazulást vagy hitet adó lehetőségétől.⁸ Baka – mint mindig – itt is lázad, azt sugallva, hogy a szavak alkotta szöveg az elnyomott s a dallam az uralkodó, megfogalmazza az utópiát: a szavak lázadását⁹ és (pyrrhusi) győzelmét, ez a kemény kijelentés azonban lemondással párosul még akkor is, ha szeretnénk is hinni, a szöveg mégis a valamire való szabadság emberi követelményét sugallva zárul.

Bertók László más formai módon is megidézte már a József Attila–hagyományt: ez a bizonyos jellegzetes szonettforma Bertók *Tárgyak ideje* című kötetében jelent meg először, mégpedig – mint korábban bizonyítottam – hagyomány és modernség kérdését mutatva. A bertóki szonettben a [*Zöld napsütés hintált...*] című József Attila–vers ösztönös (ugyanis Bertók nem ismerte a József Attila–verset) újraformálását látjuk, amelyet József Attila kortársai és később a textológusok töredéknek tekintettek, pedig valójában egy 4–4–4–2 osztatú szonetról (teljes versről!) van szó, mint a hasonló Bertók–versek esetében. A szülés–születés kettős fájdalmát a magzat „nézőpontjából” keserű–groteszk módon megformáló József Attila–mű így hangzott: „Zöld napsütés hintált a tenger lágy, habos vizén, / meztelenül, vigan, nagy messzi beusztam biz én, / a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen, / bölcsőben fekvé ringtam ott, behunyva két szemem. // Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem, / a víz kihűlt és nagy hideg zuhant rám hirtelen. / Szivemből rémület szökellt, mint bokorból a vad, / kiáltottam vón s keserű szájon vágott a hab. // A hátam mögött szüntelen valami ordított. / Iszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok / csordája, az a tenger ott s én küzdöttem vele, / elfeled-

tem, hogy mit sem ér az ember élete. // Usztam vagy usztam volna, ám úgy értem partot ott / hogy vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott”.¹⁰ E találkozásban tehát immáron egy József Attila-hagyomány öntudatlan továbbélésének lehetünk tanúi, magam legalábbis erre hívtam fel a figyelmet Bertók *Tárgyak ideje* című kötetről írt kritikámban¹¹, később pedig Modern hagyomány című könyvemnek a magyar szonett történetéről szóló fejezetében.¹² József Attila és Bertók idemutató verstípusa közt az alapvető különbség az, hogy az utóbbi esetében nem kérdezne rá a textológus, vajon teljes versről vagy töredékről van-e szó, legfeljebb újdonságát jelezne, mint a versek elemzői is tették.¹³ A költő így nyilatkozott: „Sokan írtak és írnak hagyományos szonettet. A hetvenes évektől, Tandori óta különösen. Sokat devalválódott is, ma már mindenki írja, nem »költői vizsgadarab«. Ezért próbáltam valami mást. Egy szituációt, egy lelkiállapotot, egy döntést, egy csalódást szavakkal megjeleníteni, ehhez nekem éppen ennyi sor, éppen ez a forma jó. Mintha gerendákat raknék egymásra, csak mert ott vannak, s amikor az utolsó is a helyére kerül, akkor világosodik meg, nyer értelmet az egész.”¹⁴ Érdekességgént említem, hogy 1993-ban két költő is „bertóki szonettel” köszönte meg a *Kő a tollpíhén* című kötetet. Somlyó György így: „Csak a veszett fejsze nyele. / Csak a beomlott ház fala. / Csak a felének a fele. / Csak a kiszáradt tó hala. // Csak az, amivel nincs tele. / Csak az űzött hiány dala. / A hallali, a hallala. / Az ősz nyara, tavasz tele. // Csak a nagyjának apraja. / Csak a semminek hűlt helye. / Csak a hely izzó szelleme. / s ha ellene is, általa. // Hogyha nem is volt eleje, / itt a vége, fuss el vala.” (*Hommage á B. L. / A la manière de B. L.*), Nagy Imre szerint a szerző finom ironiával utánozza a formát, a jellegzetes anaforákat és ellipsziseket, de a mögötük rejlő hiányélményt is érzékelteti¹⁶, Márton László szonettje a ráció és emóció, a számítás és a festés különös egysége, amely az imitációt értelmezéssé mélyíti: „A szonett *kizárólag* az: / aranyzár, mely rejt és kizár. / Szó-helyiérték mint vigasz: / Két-két sor áll (két-két sirály) // Rímpárba, így lesznek arasz, / Melyet a vers-tenyér kitár / És közrefog – az egy igaz / Lesz tizennégy húrú gitár. // Szavam nem gondolat-dugas, / Nem köntörfalaz vagy kivár: / Iszom versedet, mint olasz- / Rizlinget, ha telt a pohár. // Nem is baj, hogy a tél sivar, / Ha *kiköltető* a tavasz.” (*Tizennégy sor Bertók Lászlónak*).

Az eredetileg az Alföld pályázatára készült újabb „tipikus” Bertók-szonett, a *Még kiderül, hogy te, hogy te meg én* című (alcíme: *Egy József Attila-sorra*) a *Deszkatavasz* című kötetben lelte meg a helyét.¹⁷ A vers így hangzik:

Mintha autón vízzel teli kádat.
A tudománynál több a lelemény.

Jobb befürödni már az elején,
mint csuromvizesen futni utánad.

Friss fenyőhabbal mostam meg a hátad
de te azt dúdoltad, nincsen remény.

A dallam nem változtat szövegén.

Hova tegyem a csöpögő ruhákat?

Tele van képtelenséggel a század.

De hát mindig, mindent a tetején?

Még kiderül, hogy te, hogy te meg én,
hogy az egész a mi lelkünkön szárad.

Lehetett volna másként? Van bocsánat?

Ki dönti el, hogy mi a költemény?

A vers kezdő felütése a Bertóknál megszokott „mintha”-állapotot hozva létre egy szürrealista képpel indít: „Mintha vízzel teli kádat”, ebben az egész versen áti-velő vízképzetben ölt formát az ember – nőben és férfiban. A női princípium a formátlan őállapot, az ősvíz életet adó, az élet csíráját hordozó elemként jelenítődik meg, a férfi princípiumot pedig az égi, termékenyítő eső jeleníti meg, a célba nem érést, a beteljesületlenséget, reménytelenséget, elérhetetlenséget, kudarcot implikálva (a „befürdés” ugyanis a legkevésbé sem katartikus). A kérdő mondatok sorjázása is bizonytalanságra utal, amúgy sincs helye a meg- és letisztult dolgoknak ebben az érdek által igazgatott világban, kiuttalan századában – századunkban – a történelemnek. Jóllehet, a második sor szentenciája – „A tudománynál több a lelemény” – felidézheti bennünk az *inventiót*, a versszerzői találmányt, ami itt nem más, mint a művészi kiutkeresés, a vízzel teli kád pedig ilyen módon lehet az autonóm művészet allegóriája, azaz a textus végén szereplő retorikai jellegű kérdést („Ki dönti el, hogy mi a költemény?”) maga a teljes szonett válaszolja meg.

A [Zöld napsütés hintált...]–típusú verssel Bertókot köszöntő Márton László vállalta az *Emberek* újraértelmezését is, most azonban a klasszikus petrarcái formában:

Bizony, nem vagyok olyan öreg én,
hogy emlékezzek minden dallamára
letűnt időknék, s hogy a dallam ára
mikor kinek lengett a fővegén.

Hangok és hangzók sorsa: kész regény.
Bár szavakból szólamok lettek mára,
s az észlelés eloszlik, mint a pára,
a dallam nem változtat szövegén.

Életünk át van szöve sok szöveggel,
s ha csetepatéink során löveg kell,
egy-egy dallamot rángatunk elő.

Célszerűen özönölnék a hangok,
fülét a kedvükért vágta le Van Gogh:
finális volt fejében a velő.

A vers már azért is érdekes, mert szerzője a legközvetlenebb módon utal vissza az *Emberekre*, ugyanis az értelmezendő/értelmezett sor pontosan ugyanott helyezkedik e szövegben, mint József Attilánál: az oktáva végén, így (ezért is) Márton szövege megszólít(hat)ja magát az intertextualitást (is), de úgy, hogy a teremtés folyamatának felidézése maga is teremtméssé lesz, jóllehet közben az emlékezet kiiktatásával a szerző a tudatosságot is fölszámolja, a „letűnt idők dallamai” metaforikusan nemcsak az egykori (mindenkori) alkotásokat jelölhetik, hanem folyton változó emberi világunkat is, amint azt a valakinek hasznát hozó „dallam ára” egyértelműsíti is. Az emlékezés ellehetetlenülése összekapcsolódik a mindentudás ígézetével s általa az öregséggel is, megfordítva a korábbi képzetmozgást: a hangok és hangzók itt most nem csak az irodalom szituáltságának, de egyúttal egy emberi léthelyzetnek a metaforáját hozzák létre, mégpedig úgy, hogy a szociális-etikai-pszichikai választhatósági panelek mit sem változnak a József Attila-ihoz képest (szegény-gazdag, jó-rossz, erény-érdek), legfeljebb a hangsúly helyeződik néha át. A célszerűséget elviselni nem tudván az alkotó, a művész inkább a süketiséget vállalja s vele a végességet tudatosítva egyúttal inkább a költői csöndet, az elnémulást. Márton László textusának kronotoposzai egyidejűleg töltik ki a költői-irodalmi és az emberi-társadalmi „valóság” tereit, a némasággal az üres helyeket is megszüntetve, hiszen a szerző – nem tudva az alkotás folyamatán kívülre helyezkedni, egy (látszat)objektivitást kölcsönző álarc mögül, de egy belső körfolyamatból kifelé beszélve vall az alkotás, a vers: a szonett létrehozásának-létrejöttének keserű-indulatos folyamatáról.

Az idézett versek jelzik, hol tart az ezredvégen a magyar költő, a magyar költészet, de jelzik azt is, mennyire élénken él napjainkban József Attila – különösen

kései – költői magatartásformája, ugyanis az új keletű palimpszesztek mindenütt megmutatják érvényét és érvényességét, mint Somlyó György versében, amely ismét 4–4–4–2 osztatú s már ebben is a költőelődöt, a [Zöld napsütés hintált...] szerzőjét idézi, mint ahogy a *Szonett kettős (rím-)spirálra* című vers egésze is, amelybe nem épül be az eredeti sor, csak mottóként, de nem is kölcsönözhetné verséhez még alcímként sem, mert ha alcímet kellene magának a versnek megjelölnie, nem választhatna mást az „Egy József Attila–sorra” helyett, mint ezt: „Több József Attila–sorra”, hiszen e szöveg szinte a teljes életművet megidézi:

s szöveg nem változtat dallamán
ahogy a dallam se a szövegén
s nem rettenünk születni (te meg én)
mi ötmilliárd magány

az emberiségért? (Vagy? Csak? Talán?)
a nukleinsavak láncán a gén
fogfűrőra spirálzó idegén
a végtelen szeszélyes spulniján

ötmilliárd egyénbe zárt egyén
önmaga talányába zárt talány
saját átjárhatatlan sejtfalán
dörömbölve (mi van a túlfelén?)

úgy feszülve bekódolt szövegén
akár a Megváltatlan Hét Szögén

JEGYZET

1. Vö. *Alföld*, 1992. 4. 3. – A szerkesztők rövid jegyzete így szól: „Folyóiratunk a költészet napja alkalmából költői játékra hívta szerzőit. Kérésünk egy szonett megírására vonatkozott, melynek egyetlen megkötése a következő József Attila–sor beépítése, önálló vagy torzított idézetként való felhasználása volt: »A dallam nem változtat szövegén.« (*Emberek*)” Uo. 3.
2. A további szonettek elemzését, munkám folytatását a Szabolcsi Miklós nyolcvanadik születésnapjára tervezett konferenciára készülök megírni.
3. Bányai László: Négy szemközt József Attilával. *Körmendy*, Bp., 1943. 143.
4. Vö. Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. *Akadémiai Kiadó*, 1998. 489. 5. Uo. 490.
6. Vö. Szabó Lőrinc: Vers és valóság. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp. 1990. I. 302. [Szabolcsi Miklós jogos megjegyzése szerint a „6 év” nyilván tévedés, az epizód a *Té meg a világ* megjelenése után, talán 1933–35 közt történt.
7. Isteni és sátáni örök közdelméről a Baka–művekben vö. Szigeti Lajos Sándor: (De)formáció és (de)mitologizáció. *Suprasegmentum*, 2000. 24–59, 137–200.

8. Baka már korábban is (1980-ban) hasonlóan gondolkodott, még metaforikusan is megelőlegezte e kései versét, például *A tükör széttört* című művében: „A tükör széttört, cserepeiből / a látvány összerakható még, / de nem forr vissza mennybolthoz a föld, / s éjszaka nélkül száll le a sötétség. // A látvány széttört, cserepeiből / a tükör összerakható még, / de helyet cserél mennybolt és a föld, / s a nappalba átfolyik a sötétség, / áenyam fekszik az ágyba asszonyomhoz, / s aki a tű fokán átréselődik, / az a pokolba jut.” vagy az *Ady Endre vonatán* című versében: „ki tudja hogy a vonat hova fut / meddig fúródik a párnás sötétbe / mint rozsdás szög a Krisztus tenyerébe / talán aludni kellene igen / nem tarthat már nagyon soká az út / hamarosan megérkezem”. – Vö. Szigeti Lajos Sándor: Álom és látomás. Az Ady-hagyomány Baka István lírájában. In Tanulmányok Ady Endréről. Újraolvasó. Szerk.: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. *Anonymus*, 1999.
9. A szavak lázadása is lehetne egy intertextuális értelmezés alapja, hiszen ott van az ötlet Bálint György *A szavak felkelése* című 1938-ban írt gyönyörű esszéjében vagy Karinthy Frigyes *Gulliver utazásaiból* című írásában, mely a *Ki kérdezett?* (1928) című kötetben látott napvilágot. – Vö. Szigeti Lajos Sándor: Modern hagyomány. Motívumok és költői magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban. *Lord Könyvkiadó*, 1995. 98–101.
10. A vers elemzését ld. Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések. *Magvető*, 1988. 88–96.
11. Vö. Szigeti Lajos Sándor: A vállalt hiány. *Tiszatáj*, 1984.6.75–79, ill. Bűn és büntudat. In: Evangélium és esztétikum. Bibliai motívumok a modern költészetben. *Széphealom Könyvműhely*, 1996. 47–57.
12. Vö. Szigeti Lajos Sándor: Modern hagyomány. *Lord*, 1995. 115–133.
13. Alföldy Jenő: *Élet és Irodalom*, 1990. Június. 8. Domokos Mátyás: *Jelenkor*, 1990. 7–8. Marnó János: *Kortárs*, 1990.4. Széles Klára: Szonett-alakú lélegzetvétel – avagy áldemokráciák emlékművei. *Tiszatáj*, 1991.3. Margócsy István: 2000, 1993.nov. Nagy Imre: Bertók László. Beszélgetés és tanulmány. Pécs, 1995. 194.
14. Vö. Nagy Imre: Bertók László. Beszélgetés és tanulmány. 1995. 194.
15. Vö. Jelenkor, 1993.6.
16. Vö. Nagy Imre: uo.
17. A kötettről: Szigeti Lajos Sándor: A szonett mint posztmodern forma (?). Magyar Napló, 10. 45–48. In: (De)-formáció és (de)mitologizáció. *Suprasegmentum*, 2000.59–70.